

WALDEMAR CHMIELEWSKI

ZRÓŻNICOWANIE KULTUROWE W PÓŻNYM PALEOLICIE POLSKI ŚRODKOWEJ

W ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat na obszarze środkowej Europy wielkiemu ożywieniu uległy badania nad schyłkiem paleolitu. Wpłynęło na to w pierwszym rzędzie systematyczne gromadzenie źródeł, a następnie możliwość ich chronologicznego zaszeregowania. To ostatnie zapoczątkowało coraz szersze stosowanie analizy pyłkowej w badaniach osadów kryjących warstwy kulturowe lub wytwory ludzkie; dla przykładu wymienimy nadzwyczaj ważne badania A. Rusta w Stellmoor i Meiendorf¹, a dalej możliwości interpretacyjne wynikające z zastosowania koncepcji peryglacjalnego środowiska klimatycznego przy badaniu stanowisk paleolitycznych², ukoronowaniem zaś jest określenie wieku absolutnego pewnej ilości stanowisk późnopaleolitycznych tego obszaru przy zastosowaniu analizy na zawartość C¹⁴³.

Jednakże większość odkrywanych stanowisk to stanowiska pozbawione przykrycia (powierzchniowe) i kontaktu z osadami organogenicznymi. Do niedawna w Polsce jedynymi pozostałościami działania późnopaleolitycznych gromad były skupienia wytworów krzemienych lub

¹ A. Rust, *Das altsteinzeitliche Rentierlager Meiendorf*, Neumünster 1937; R. Schüttrumpf, *Die paläobotanisch-pollenanalytische Untersuchung von Meiendorf*, [w:] A. Rust, *op. cit.*, s. 10—47; A. Rust, *Die alt- und mittelsteinzeitlichen Funde von Stellmoor*, Neumünster 1943; R. Schüttrumpf, *Die pollenanalytische Untersuchung der Rentierjägerfundstätte Stellmoor*, [w:] A. Rust, *Die alt- und mittelsteinzeitlichen Funde von Stellmoor*, Neumünster 1943, s. 6—42.

² W. Chmielewski, *Problèmes périglaciaires dans l'étude du Paléolithique en Pologne*, „Biuletyn Peryglacjalny”, Łódź nr 4: 1956, s. 185—194; K. Gripp, *Die geologische Untersuchung des Rentierjäger-Fundplatzes Meiendorf*, [w:] A. Rust, *Die altsteinzeitliche Rentierjägerlager Meiendorf*, Neumünster 1937, s. 1—9; K. Gripp, *Geologie des Fundpunktes Stellmoor*, [w:] A. Rust, *Die alt- und mittelsteinzeitlichen Funde von Stellmoor*, Neumünster 1943, s. 1—5.

³ H. Gross, *Die bisherigen Ergebnisse von C¹⁴-Messungen und paläontologischen Untersuchungen für die Gliederung und Chronologie des Jungpleistozäns in Mitteleuropa und den Nachbargebieten*, „Eiszeitalter und Gegenwart”, t. 9: 1958, s. 155—187.

odosobnione i przypadkowe znaleziska przedmiotów rogowych i kościanych, pozbawione towarzystwa wyrobów kamiennych. To tłumaczy, dlaczego analiza typologiczno-porównawcza zespołów jest niekiedy jedyną podstawą ich zaszeregowania chronologicznego. Wartość tej „klasycznej” metody archeologicznej znajduje jednak potwierdzenie w wynikach wspomnianych badań przyrodniczych, czego przykładem może być praca H. Schwabedissena o późnopaleolitycznych zespołach z nożami tylcowymi Niemiec północno-zachodnich⁴, której wnioski chronologiczne znalazły potwierdzenie w wynikach badań botanicznych i fizyko-chemicznych⁵.

Z obszaru Polski, poczynając od drugiego dziesięciolecia bieżącego wieku, zasygnalizowano występowanie szeregu zespołów, określonych przez S. Krukowskiego wspólnym mianem epipaleolitycznych. L. Sawicki opublikował monografię stanowiska Świdry Wielkie I⁶, zajmując się jednocześnie chronologią późnego paleolitu przy oparciu się na badaniach stratygrafii wydm i stosunków geomorfologicznych stanowisk⁷. Z. Szmít przeprowadził badania i opublikował szereg stanowisk późnopaleolitycznych z Podlasia⁸. Najpełniejszy obraz rozwoju epipaleolitu polskiego dał w 1939 r. S. Krukowski⁹. W cytowanej pracy przedstawił on koncepcję rozwoju tzw. cyklu mazowszańskiego, którym to mianem objęto szereg zespołów pokrewnych przemysłowi świderskiemu ze stanowiska Świdry Wielkie I.

W wyniku wspomnianych opracowań zarysowały się koncepcje podziału chronologicznego i kulturowego późnego paleolitu Polski oraz jego nawiązania do sąsiednich obszarów kulturowych. S. Krukowski wykazał, że „cykl mazowszański” był współczesny późnym przemysłom magdaleńskim Europy zachodniej, a poszczególne przemysły cyklu da-

⁴ H. Schwabedissen, *Die Federmesser-Gruppen des Nordwesteuropäischen Flachlandes*, Neumünster 1954.

⁵ H. Schwabedissen, *Das Alter der Federmesser-Zivilisation auf Grund neuer naturwissenschaftlicher Untersuchungen*, „Eiszeitalter und Gegenwart”, t. 8: 1957, s. 200—206; K. O. Münnich, *Zur C¹⁴-Datierung der Federmesserkultur*, tamże s. 209, R. Schütrumpf, *Die pollenanalytische Untersuchung der Gyttsja-Schicht vom Fundplatz Rissen — Bombentrichter*, tamże s. 207—208.

⁶ L. Sawicki, *Przemysł świderski I stanowiska wydmorego Świdry Wielkie I*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 5, z. 1, 1935, s. 1—23.

⁷ L. Sawicki, *Wiek przemysłu świderskiego w świetle geomorfologii podwarszawskiego odcinka pradoliny Wisły*, [w:] *Księga Pamiątkowa ku uczczeniu W. Demetrykiewicza*, Poznań 1930, s. 9—37; tenże, *Zagadnienie wieku wydm*, [w:] *Wydmy śródlądowe Polski*, cz. I, Warszawa 1958, s. 53—72.

⁸ Z. Szmít, *Badania osadnictwa epoki kamiennej na Podlasiu*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 10: 1929, s. 36—117.

⁹ S. Krukowski, *Paleolit*, [w:] *Prehistoria ziem polskich*, Kraków 1939—1948, s. 1—117.

tował na różne fazy ostatniego zlodowacenia — od Würmu₂ poczynając, a na wczesnym holocenie kończąc¹⁰. Poglądy tego badacza na chronologię „cyklu mazowszańskiego” i przynależność kulturową niektórych jego zespołów wymagają obecnie modyfikacji, ale główna myśl — odrębność cyklu mazowszańskiego i jego współczesność z innymi cyklami przemysłowymi Europy — jest trwałym dorobkiem prahistorii polskiej okresu międzywojennego.

W rozważaniach L. Sawickiego nad stratygrafią późnego plejstocenu zespoły późnopaleolityczne traktowane są jako skamieniałości przewodnie, datujące utwory i formy terenu¹¹. Zespoły, za których pomocą datowano formy i osady, nie były nigdzie datowane, a szczególowej analizy porównawczej z zespołami lepiej datowanymi autor ten nie przeprowadzał. Dlatego jego wnioski chronologiczne dotyczące późnego paleolitu Polski budzą poważne zastrzeżenia.

Po okresie zastoju w pierwszych latach po II wojnie światowej badania nad późnym paleolitem Polski bardzo się ożywiły. Wznowił prace terenowe S. Krukowski w dolinie Kamiennej, odkrywając szereg bogatych stanowisk, różnych pod względem funkcji i przynależności kulturowej. Wyniki tych badań są dotychczas nie opublikowane i z tego względu nie mogą tu być zreferowane.

W latach 1952—1960 autor przeprowadził wraz z M. Chmielewską szereg badań terenowych na stanowiskach różnego typu, odkrywając kilka czystych zespołów ze schyłku plejstocenu¹². Szczególną uwagę zwraca stanowisko w Witowie w pow. łęczyckim, na którym odkryto szereg zespołów późnopaleolitycznych i mezolitycznych, rozdzielonych stratygraficznie i planigraficznie. Znaczenie tego stanowiska wzrasta jeszcze bardziej dzięki możliwości powiązania osadów wydmowych z jeziernymi datowanymi pylynologicznie oraz datowaniu niektórych poziomów radiowęglem.

Wyniki badań w Witowie były przedmiotem notatki o chronologii i stratygrafii stanowiska¹³, a ostatnio M. Chmielewska opracowała szczegółowo zespoły z późnoalleródzkich obiektów mieszkalnych w nawiąza-

¹⁰ Krukowski, *op. cit.*

¹¹ Sawicki, *Zagadnienie wieku wydm...*, s. 54.

¹² M. Chmielewska, E. Pierzchałko, *Stanowisko wczesno mezolityczne w schronisku skalnym koło Podlesic w pow. zawierciańskim*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi”, Seria archeologiczna, Nr 1, 1956, s. 29—40; M. Chmielewska, *Stanowisko mezolityczne w Cichmianie w pow. kolskim*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi”, Seria archeologiczna, Nr 2, 1957, s. 5—12; M. Chmielewska, W. Chmielewski, *Stratygrafia i chronologia wydmy w Witowie w pow. łęczyckim*, „Biuletyn Peryglacjalny”, nr 8: 1960, s. 193—141.

¹³ Chmielewska, Chmielewski, *op. cit.*

niu do stratygrafii i morfologii stanowiska¹⁴. W niniejszej pracy zwraca się uwagę na pewne konsekwencje chronologiczne i kulturowe, jakie w efekcie przyniosły dotychczasowe badania tego stanowiska.

Z cytowanej pracy S. Krukowskiego można wnioskować, że na główną treść kulturową późnego paleolitu Polski składa się rozwój przemysłów cyklu mazowszańskiego. Podobnie ujmuje sprawę L. Sawicki, co uwidacznia się zresztą najlepiej w tabeli chronologicznej ostatnio przez niego opublikowanej¹⁵. Różnice między poglądami obu badaczy leżą w odmiennym pojmowaniu przemysłu i zasad jego wydzielenia, a co za tym idzie w odmiennym potraktowaniu wielu zespołów, ocenie ich udziału w rozwoju późnego paleolitu, w terminologii i chronologii.

S. Krukowski wyróżnił w 1939 r. następujące przemysły składające się na cykl mazowszański: 1 — przemysł świderski, 2 — przemysł wygłędowski, 3 — przemysł płudzki (oraz zaświacki i nobelski — odmiany płudzkiego), 4 — przemysł guliński, 5 — przemysł tarnowski, podając ich charakterystykę typologiczną i chronologiczną.

Poglądy L. Sawickiego na chronologię i podział górnego paleolitu można przedstawić następująco: 1 — przemysł nowomłyński, poprzednik przemysłu świderskiego, łączący paleolit górny z późnym paleolitem, 2 — przemysł świderski I, 3 — przemysł świderski II, 4 — przemysł świderski III (nie opisany zresztą z żadnego stanowiska).

W ujęciu S. Krukowskiego przemysł tarnowski zamykał rozwój cyklu mazowszańskiego należąc już do holocenu. Jednocześnie miał on być analogiczny do przemysłu azylskiego różniąc się od niego brakiem malowanych otoczków i harpunów.

Przy porównywaniu typów narzędzi zespołów tarnowskich z typami występującymi w innych przemysłach cyklu mazowszańskiego rzucają się w oczy różnice morfologiczne. Wskazują one, że przemysł tarnowski należy wyłączyć z rozwoju cyklu mazowszańskiego, ponieważ tworzy on samodzielną i odrębną jednostkę kulturową. Holocenicki wiek tego przemysłu jest również problematyczny, choćby ze względu na wskazywane analogie z zespołami azylskimi, datowanymi ostatnio na późne fazy allerödu i młodszy dryas.

W Witowie odkryto poziom gleby allerödskiej. W jej stropie występowało 10815 ± 160 lat temu (Gro 828). Zabytki pozyskane w wyniku zbadania 4 szalásów zimowych. Analiza na zawartość węgla radioaktywnego węgielków drzewnych z paleniska szalásu 1 pozwoliła ustalić wiek szalásu na 10815 ± 160 lat temu (Gro 828). Zabytki pozyskane w wyniku zbadania 4 szalásów należy odnieść do jakiegoś nowego zespołu kulturowego, do-

¹⁴ M. Chmielewska, *Huttes d'habitation épipaléolithiques de Witów, distr. de Łęczycza*, Acta Archaeologica Universitatis Lodziensis, nr 10; 1961.

¹⁵ Sawicki, *Zagadnienie wieku wydym...*, tabela.

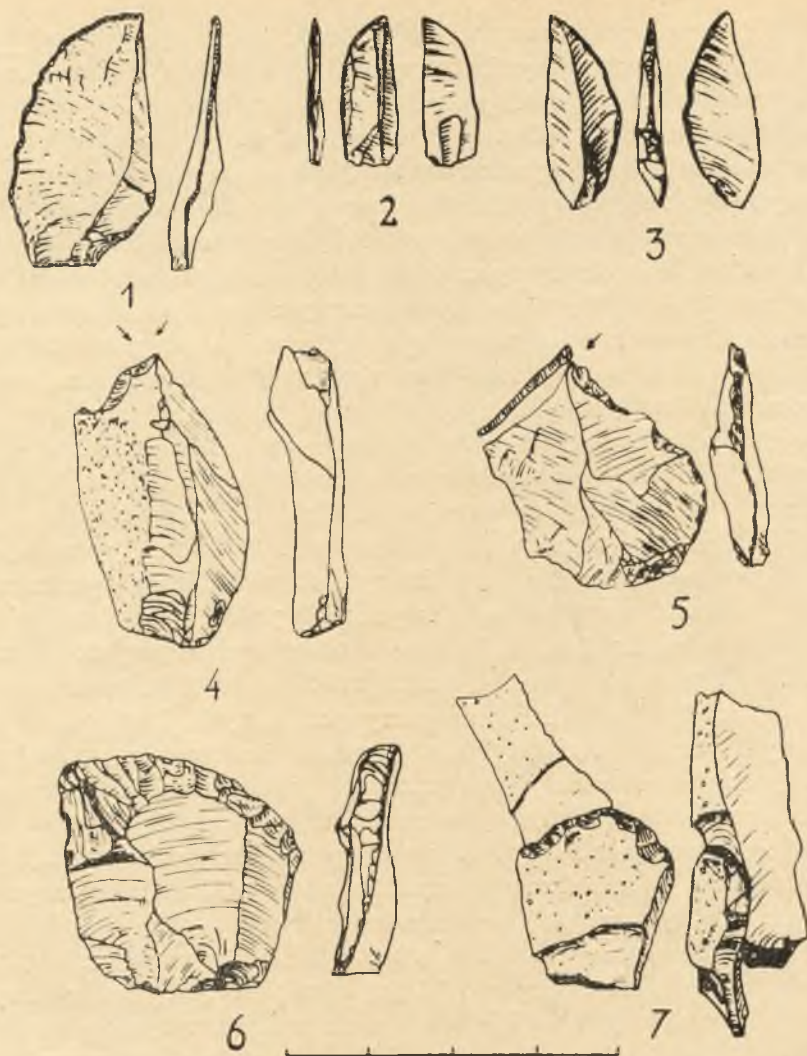
tychczas nie znanego z obszaru Polski. Nazwano go zespołem witowskim. Zespół ten reprezentowany jest przez rdzenie jedno- i dwupiętowe (te ostatnie nieliczne i atypowe) małych rozmiarów, służące do wytwarzania wiórowatych odłupków. Bardzo nieliczne są wióry właściwe wykonane przeważnie z surowca importowanego, górnoastarckiego. Surowcem podstawowym był miejscowy krzemień narzutowy. Tylko w szalasi 4 odkryto nieco ponad 8% okazów z surowca górnoastarckiego.

Najbardziej charakterystyczną grupą typologiczną zespołu są ostrza i noże (ryc. 1:1—3). Występowały segmenty z negatywem rylcowym na wierzchołku, a obok nich mikrolityczne nożyki z sierpowatym tyłcem. Występują też kilka noży dwu- i trzykrotnie większych rozmiarów, ale analogicznego kształtu. Obok tych form spotykamy fragmenty noży tylcowych i półtylcowych, 2 ostrza z trzonkiem, brak natomiast typowych grawetów. Wśród rylców występują zarówno węglowe, jak i klinowate, wykonane z odłupków, przeważnie krótkich, a rzadko z wiórów (ryc. 1:4—5). Dużo jest form rdzeniokształtnych. Częstym typem są rylce węglowe przerabiane z drapaczy, których drapiska były wykorzystywane jako łuskowiska rylców węglowych. Wszystkie znalezione w szalasiach drapacze są krótkie, wykonane z odłupków, najczęściej zaczątkowych. Drapiska są masywne, wysokie, zakolone, skośne, rzadko wachlarzowate (ryc. 1:6—7). Brak drapaczy podwójnych, krążkowych i półkrążkowych. Grupa drapaczy porównywana ilościowo z grupą rylców wykazuje raczej równowagę niż przewagę jednej grupy nad drugą. Pojedynczo występowały takie typy narzędzi, jak wiertła, ciosaki i żłobce niewielkich rozmiarów. Użytkowane były rdzenie, zwłaszcza ich części wierzchołkowe. Wewnętrzna zgodność zespołu podkreśla występowanie w obrębie każdego szalasu licznych składanek (ryc. 1:7).

Warstwę kulturową szalasów witowskich nakrywała seria piasków wydmowych młodszego dryasu. W jej obrębie występowały skupienia wyrobów krzemiennych i nikłe ślady warstw kulturowych późnoświdurskiej i tarnowskiej. Zespoły świderskie i tarnowskie opisywano z wielu stanowisk. Dla uwypuklenia różnic między nimi a zespołem witowskim warto przedstawić krótką charakterystykę morfologiczną zespołów świderskiego i tarnowskiego odkrytych w Witowie.

W zespole tarnowskim z Witowa surowcem do wytwarzania narzędzi był importowany krzemień górnoastarcki oraz krzemień narzutowy. Oba rodzaje występują w równowadze. Półsurowiec uzyskiwano głównie z rdzeni jednopiętowych, wiórowo-odłupkowych. Rozmiary półsurowca są średnie i małe.

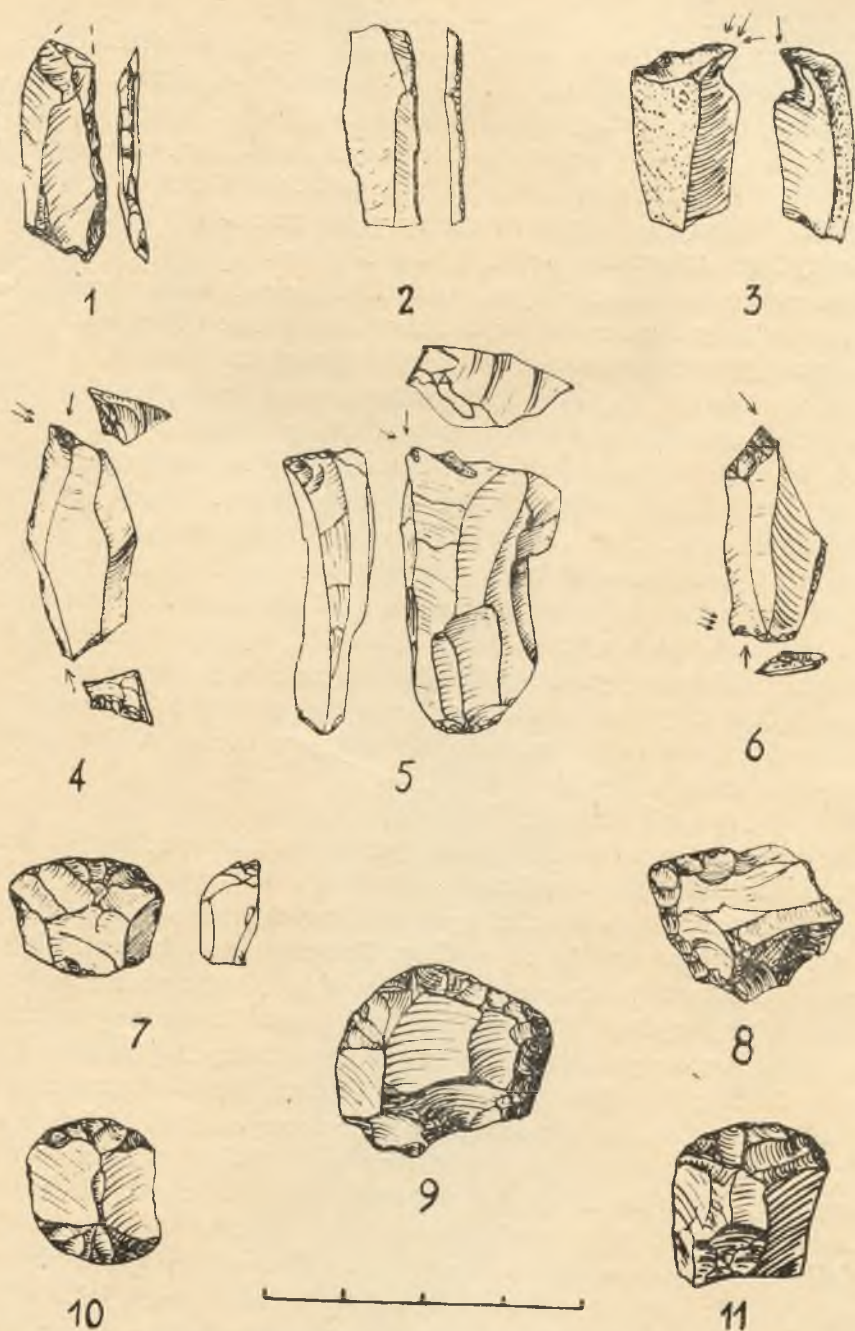
Najliczniejszą grupą typologiczną zespołu są drapacze, wszystkie krótkie. Z typów najczęściej występujących wymienić należy drapacze końcowe o drapiskach zakolonych, skośnych, mniej liczne są drapacze

Ryc. 1. Witów, pow. Łęczycza, st. 1. Narzędzia krzemienne zespołu witowskiego

podwójne półkrążkowe i podkrążkowe (ryc. 2:7—11). Rylce są grupą mniej liczną, są one często krótkie i krepie (ryc. 2:3—6). Sporadycznie występują nożyki tylkowe (niby grawety) z wierzchołkami i nasadami najczęściej obłamanymi (ryc. 2:1, 2). Wytwory te występowały w spągowej części serii wydmowej tuż nad warstwą kulturową zespołu witowskiego.

Zespół świderski z Witowa występował w zwartym skupieniu we wschodniej części stanowiska. Pojedyncze charakterystyczne jego wy-

Ryc. 2. Witów, pow. Łęczyca, st. 1. Narzędzia krzemienne zespołu tarnowskiego

twory znajdowano nad brzegiem torfowiska. Udało się je powiązać z diagramem pyłkowym stanowiska. Wynika z niego, że osadnictwo świderskie wydmy witowskiej przypadało na schyłek młodszego dryasu.

Charakterystycznym rysem zespołu świderskiego z Witowa, odróżniającym go od zespołów poprzednio opisanych, jest jego wiórowość. Surowcem był w przewodzie krzemień górnostarcki. Odkryto tylko jeden rdzeń dwupiętowy, wiórowy. Rozmiary półsurowca średnie, ale zdarzają się wióry i ich fragmenty ponad 10 cm długości.

Typami charakterystycznymi, umożliwiającymi zaszeregowanie zespołu do kultury świderskiej, są ostrza trzoneczkowe i liściowate z retuszowanymi powierzchniami na stronie spodniej trzpieniami, a rzadziej wierzchołkami (ryc. 3 : 1—3). Najczęstszym typem są ostrza trzoneczkowe z jedną krawędzią łuskaną na tylec lub półtylec. Zdarzają się też formy w kształcie liścia wierzby. Towarzyszą im drapacze końcowe średnie, krótkie, niekiedy i długie, wiórowe, o drapiskach zakolonych lub skośnych (ryc. 3 : 7, 8). Pojedynczo występują drapacze podwójne (ryc. 3 : 6). Typem odosobnionym jest drapacz wysoki o łuskanych stromo krawędziach bocznych, co nadało mu wygląd drapacza wachlarzowatego. Rylce wiórowe, tak węglowe, jak i klinowate, występują w odmianach bocznej i środkowej (ryc. 3 : 4, 5), zdarzają się również łamańce. Typem nie znanym z innych stanowisk świderskich i późnopaaleolitycznych jest kombinacja rylca z rodzajem dłuta lub noża poprzecznego. Drapaczy jest w zespole więcej niż rylców.

W 1960 r. w miejscowości Katarzynów w pow. łęczyckim (11 km na SW od stanowiska witowskiego) odkryto skupienie wyrobów krzemienianych, ograniczone planigraficznie. Skupienie to występowało na powierzchni i tuż pod powierzchnią przewiewanych obecnie piasków, kilkadziesiąt metrów na zachód od wydmy. Dotychczasowe badania wykopaliskowe nie pozwalają umieścić zabytków w którymś z poziomów późnoplejstoceńskiej wydmy. Natomiast w inwentarzu krzemienianym znajdujemy szereg typów podobnych do typów wyróżnionych jako charakterystyczne dla zespołu witowskiego. Do nich należą głównie ostrza z sierpowatym tyłcem i drapacze z odłupków zaczątkowych. Podobieństwo znajdujemy również wśród rdzeni i półsurowca. Różnice ograniczają się na razie do zupełnego braku rylców w zespole z Katarzynowa, przynajmniej w części skupienia, którą wyeksplorowano dotychczas.

Odkrycie w Katarzynowie zespołu, który szeregiem typów nawiązuje wyraźnie do zespołu witowskiego, wskazuje na istnienie jakiejś grupy stanowisk wyraźnie różnych od znanych dotychczas z Polski grup późnopaaleolitycznych, zwłaszcza świderskiej i tarnowskiej. Wydaje się, że ta nowa grupa może mieć dość rozległe nawiązania. M. Chmielewska wska-

Ryc. 3. Witów, pow. Łęczyca, st. 1. Narzędzia krzemienne późnoświderskie

zała, że szereg typów, jak segmenty i noże z sierpowatym tylcem z Wito-
wa, ma analogie w dolnych warstwach jaskini Szan-Koba na Krymie¹⁶.

¹⁶ G. Boncz-Osmołowski, *Résultats de l'étude du Paléolithique de Crimée*, [w:] *Transactions of the II International Conference of the Association on the Study of the Quarternary Period in Europe*, fasc. V, Leningrad—Moskwa 1935, s. 113—176,

Nasuwa się pytanie, jaki jest wzajemny stosunek chronologiczny grup kulturowych reprezentowanych przez wzmiankowane dotychczas zespoły, to jest witowski, tarnowski i świderski.

Odpowiedzi na to pytanie dostarczają obserwacje stratygraficzne przeprowadzone w Witowie. Wiemy więc, że: 1 — zespół witowski z szalasów późnoalleródzkich jest na tym stanowisku najstarszy, 2 — przykrywają go piaski młododryasowej wydmy, kryjące warstwy kulturowe tarnowską i świderską (płudzką według terminologii S. Krukowskiego), 3 — wszystkie te zespoły są starsze od zespołów tardenuaskich, występujących w początkowej fazie okresu preborealnego, 4 — zespół tarnowski jest w Witowie starszy aniżeli świderski. To twierdzenie opiera się na następujących przesłankach. Nad warstwą tarnowską znaleziono 2 ostrza trzoneczkowe typu, który jest charakterystyczny dla skupienia środkowoświderskiego. Z obserwacji stratygraficznych wiadomo, że zespół tarnowski leży blisko spągu młododryasowej serii wydymowej, natomiast zespół świderski datowany palynologicznie przypadał na schyłek tego okresu.

Fakty te potwierdzają wyrażone uprzednio zdanie, że nie można wiązać genetycznie zespołów tarnowskich z kompleksem świderskim oraz że zespoły tarnowskie trwały i rozwijały się w późnym plejstocenie, a nie w holocenie.

Poważnym błędem byłaby jednak próba uogólnienia obserwacji stratygraficznych z Witowa na całokształt stosunków kulturowych i chronologicznych późnego paleolitu Polski. Trzeba się zastrzec przed interpretowaniem stratygrafii Witowa w ten sposób, jakoby informowała nas ona adekwatnie i ostatecznie o następstwie czasowym poszczególnych grup kulturowych — witowskiej, tarnowskiej i świderskiej. Jakkolwiek okres od Allerödu do początku okresu preborealnego obejmował około 800 lat — co wystarczało na zmiany kulturowe jeszcze bardziej zróżnicowane ilościowo i jakościowo — szereg danych wskazuje raczej na równoległy rozwój omawianych grup kulturowych, aniżeli na uprzedniość w czasie jednej lub drugiej. W dalszych rozważaniach postaramy się uzasadnić ten pogląd.

Zespoły świderskie różnią się między sobą. Różnice te interpretować można jako wyraz rozwoju kultury przez dłuższy okres, a nie jako przejaw regionalnego zróżnicowania tej samej kultury. Na potwierdzenie tego poglądu nie mamy dowodów stratygraficznych. Można natomiast przytoczyć szereg argumentów typologicznych wskazujących na równoległości i podobieństwo rozwoju pewnych grup typologicznych w zespołach świderskich z jednej strony i w zespołach innych grup kulturowych, na co pierwszy zwrócił uwagę S. Krukowski.

Taką grupą typologiczną są m. in. drapacze i rylce. Możemy stwierdzić najogólniej, że w zespołach datowanych na schyłek Allerödu pojawiają się typy drapaczy krótkich, które w okresach dawniejszych odgrywały w zespołach podrzędną rolę. W tym samym mniej więcej czasie zmniejsza się poważnie udział rylców, stają się one również krótsze, dużo okazów sporządzano z odłupków. Ta grupa typologiczna, najliczniejsza w zespołach starszych, od schyłku Allerödu zaczyna ustępować ilościowo drapaczom.

Opisane zmiany można prześledzić na materiałach magdaleńskich i azylskich Francji, w grupach kulturowych z ostrzami tylcowymi Belgii, Holandii oraz w rozwoju późnego paleolitu Niemiec. Zwraca uwagę fakt, że są to grupy kulturowo różne, a jednak opisane zjawiska przebiegają w nich podobnie¹⁷.

S. Krukowski opierając się na analizie typologicznej zespołów (przemysłów) świderskich stwierdza, że również wśród nich można prześledzić opisane zmiany w obrębie grup typologicznych drapaczy i rylców. Na tej podstawie opiera się jego chronologia względna zespołów świderskich. Owe zmniejszanie się rozmiarów drapaczy i ich wzrost ilościowy w poszczególnych zespołach nazwany został elementem tarnowiańskim. Przeglądając z tego punktu widzenia materiały zabytkowe poszczególnych zespołów świderskich stwierdzamy, że w wielu z nich owe elementy tarnowiańskie są łatwo uchwytnie i wykazują określony rozwój typologiczny. Rozwój ten przypomina dokładnie rozwój i stosunek ilościowy obu grup narzędzi w zespołach obcych kulturowo zespołom świderskim, ale dobrze datowanych. Uzasadnił to ostatnio przekonująco R. Schild¹⁸.

W zespołach świderskich ze stanowiska I w Świdrach Wielkich oraz z Wyględowa elementy tarnowiańskie nie biorą udziału. Należy z tego wnioskować, że zespoły te są starsze od późnej fazy Allerödu, w której to fazie elementy tarnowiańskie zaczynają się przejawiać. Z tego wynika już równoległość rozwoju kultury świderskiej (cyklu mazowszańskiego S. Krukowskiego) z innymi grupami kulturowymi, jak np. witowską i tarnowską, co właśnie należało udowodnić.

Należy się obecnie zastanowić nad przyczynami wytworzenia się tej późnoplejstocenijskiej mozaiki kulturowej. Wydaje się, że taką przyczyną najważniejszą były zmiany klimatyczne późnego plejstocenu. Mechanizm ich oddziaływania przedstawia się nam następująco.

Na większości stanowisk końca górnego paleolitu głównymi pozostałościami pożywienia gromad bytujących w peryglacialnej strefie euro-

¹⁷ R. Schild, *Extension des éléments de type tarnovien dans les industries de l'extrême fin du Pléistocène. Étude sur la chronologie de certaines industries du cycle masovien*, „Archaeologia Polona”, t. 3:1950, s. 7—64.

¹⁸ Schild, *op. cit.*

pejskiej są kości reniferów. Kilka tysięcy trwające współzycie ludzi z tymi zwierzętami doprowadziło do wytworzenia się typu gospodarki myśliwskiej, opartej na polowaniu na renifery. Powstał pewien stan równowagi gospodarczej i nawyków technicznych, charakterystyczny dla poszczególnych grup kulturowych. Stan ten został silnie zachwiany z nastaniem Allerödu. Ten około 1000 lat trwający okres był okresem przesunięcia się ku północy stref klimatycznych i roślinnych. Na obszary Niżu Europejskiego wkroczył wówczas las, cofając się już tylko nieznacznie w młodszym dryasie.

To przesunięcie się ku północy stref klimatycznych i roślinnych pociągnęło za sobą przesunięcie się strefy bytowania stad reniferów. Zjawisko to postawiło gromady myśliwskie przed alternatywą — podążenia za stadami reniferów na północ lub przebudowy gospodarki myśliwskiej i oparcia jej na innych podstawach niż łowy na renifery.

Wzrost osadnictwa Niżu Europejskiego od Allerödu poczynając jest faktem stwierdzonym, podobnie jak i nikłe jego ślady na tym obszarze w starszych okresach późnego plejstocenu. Jedynie późne fazy najstarszego dryasu i okres Bøllingu reprezentowane są przez letnie sezonowe osady kultury hamburskiej¹⁹. Z Polski nie znamy dotychczas ani jednego stanowiska pewnie datowanego na te okresy, zwłaszcza z obszarów nizinowych. Inaczej w Allerödzie — ślady osadnictwa na interesującym nas obszarze są liczne, pojawiają się zimowe obiekty mieszkalne, wskazujące na permanentne całoroczne osadnictwo²⁰. Należy się więc liczyć z przesunięciem na północ dużych mas ludzkich, związanym z przesunięciem się strefy bytowania renifera.

Przesuwające się ku północy osadnictwo obejmowało grupy ludzkie o różnych tradycjach kulturowych. Już to samo tłumaczy wytwarzanie się wspomnianej mozaiki kulturowej. Ale istniały jeszcze przyczyny dodatkowe. Wspomniano już poprzednio o możliwościach zmiany w gospodarce gromad pozostających na starych terytoriach osadniczych. Takie zmiany musiały sięgać również w dziedzinę kultury materialnej, doprowadzając do wytworzenia się odrębności kulturowych początkowo nieznacznych, ale przy narastaniu dość istotnych i uchwytnych w materiale archeologicznym. Przykładem tego procesu może być formowanie się kultury azylskiej na podkładzie magdaleńskim.

Wspomniane przesunięcia stref klimatycznych nie obejmowały jednej strefy, lecz wszystkie. Istniały więc okoliczności umożliwiające przesunięcia grup ludnościowych zasiedlających nawet odległe obszary południowe. W tym aspekcie należy wspomnieć wskazane już analogie grupy witowskiej do zespołów krymskich.

¹⁹ Rust, *op. cit.*

²⁰ Chmielewska, *Huttes d'habitation épipaléolithique...*

O tym, że gromady zasiedlające Niż utrzymywały kontakt z obszarami południowymi, świadczy najlepiej znaczny import surowca krzemienno-górnoastarckiego, charakterystyczny zwłaszcza dla zespołów świderskich. Obszary nowo zasiedlane odznaczały się ubóstwem surowca krzemienno i gorszą jego jakością. Miało to niewątpliwie duży wpływ na pokrój, rozmiary półsurowca i wytworów. Tu znów przypomnimy wspomniane poprzednio charakterystyczne zmniejszenie rozmiarów drapaczy i rylców w późnoallerödzkich i młododryasowych zespołach kulturowych. Obok przyczyn narzuconych właściwościami surowca miały na to wpływ nie wyjaśnione dostatecznie — przynajmniej na podstawie źródeł polskich — zmiany w gospodarce myśliwskiej. Liczyć się wreszcie należy z oddziaływaniem zapożyczeń międzygrupowych.

Grupy kulturowe, które znalazły się w kontakcie terytorialnym w Allerödzie i młodszym dryasie na terenie naszego kraju, zachowały jednak swą odrębność, choć istnieją przykłady wzajemnego oddziaływania i kontaktów. Udział elementów tarnowiańskich w środkowych i młodszych zespołach świderskich jest dobrym tego przykładem. Ze stanowiska Cichmiana w pow. kolskim M. Chmielewska opublikowała zespół późnoświderski z wyraźnymi wpływami ahrensberskimi²¹. W zespole witowskim z Katarzynowa znajduje się jedno ostrze liściowate typu świderskiego, zupełnie odosobnione zarówno jeśli idzie o typ, jak i surowiec, a nawet półsurowiec, z którego go wykonano. Przytoczone przykłady przemawiają jeszcze dodatkowo za współczesnością omawianych zespołów.

Wyraźne daty uzyskane dla późnopaleolitycznych zespołów kulturowych w wyniku badań w Witowie mają poważne znaczenie dla badań późnoplejstocenijskich osadów i form terenu, kryjących pozostałości kulturowe. Znalezienie w tych osadach zespołów analogicznych omówionym staje się podstawą ustalenia wieku tych osadów, a pośrednio także form.

R. Schild opierając się na analizie zespołów późnopaleolitycznych Europy zachodniej i środkowej uzasadnił późnoallerödski i młododryasowy wiek elementów tarnowiańskich²². Omówione zespoły ze środkowej Polski cechuje wyraźny udział elementów tarnowiańskich. Występowanie tych elementów jest ogniwem wiążącym różne kulturowo grupy ludzkie, a jednocześnie wskaźnikiem chronologicznym. Otwiera to zarówno przed archeologiem, jak i przed geologiem możliwości chronologicznego uporządkowania swych materiałów, gdy inne kryteria zawodzą.

Musimy mieć jednak pewność, że elementy tarnowiańskie są ograniczone występowaniem w czasie nie tylko od dołu, ale również od góry.

²¹ Na podobieństwo niektórych ostrzy z Cichmiana do ostrzy typu ahrensberskiego pierwszy zwrócił uwagę R. Schild (*op. cit.*),

²² Schild, *op. cit.*

Opierając się na dotychczasowej znajomości mezolitu polskiego, a zwłaszcza na badaniach mezolitycznych warstw kulturowych Witowa, datowanych palynologicznie na okres preborealny, przypuszcza się, że elementy tarnowiańskie znikają w tym okresie jako składnik zespołów kulturowych. Daleko posunięta mikrolityzacja oraz występowanie geometrycznych form narzędzi, oto nowe elementy, charakterystyczne dla większości polskich zespołów mezolitycznych. W takiej sytuacji znaczenie datujące elementów tarnowiańskich jest w pełni zrozumiałe.

WALDEMAR CHMIELEWSKI

LA DIFFÉRENCIATION CULTURELLE À L'ÉPOQUE TARDIVE DU PALÉOLITHIQUE EN POLOGNE CENTRALE

L'auteur distingue en territoire de la Pologne centrale plusieurs groupes culturels à l'Alleröd et au Dryas tardif. Ces groupes portent le nom de cultures Witovienne, Tarnovienne et Swiderienne. Les observations faites pendant l'exploration du site archéologique de Witów, distr. de Łęczycza, et les parallèles que l'on peut tirer entre elles et les résultats obtenus au cours des fouilles opérées dans d'autres stations du paléolithique tardif, portent l'auteur à conclure de la contemporanéité en ce territoire de groupes représentant diverses cultures. La raison pour une telle mosaïque de cultures est à chercher dans les changements de climat qui, survenu au Pléistocène tardif, ont fait se déplacer plus au nord la zone climatique et végétale. Cela encouragea des groupes appartenant à diverses cultures à migrer avec leurs rennes vers le nord, pour s'établir sur la Grande Plaine Européenne et y nouer des relations que favorisait un voisinage territorial proche. Bien que les éléments de leur cultures finirent par ce mêler, ce dont le témoignage nous est fourni par le matériel archéologique, ces groupements réussirent néanmoins à garder les traits distinctifs de leur tradition culturelle. C'étaient les éléments tarnoviens qui constituaient les chaînons reliant entre eux les divers ensembles culturels. Ce lien constitue l'indicateur chronologique au moyen duquel il est permis, entre autres, de dater les sédiments et les formes du terrain au Pléistocène tardif.